УНІВЕРСИТЕТСЬКА ОСВІТА

УДК 378.1

Мещанінов О.П., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Мещанінов Олександр Павлович – кандидат технічних наук, в.о. професора, проректор з наукової роботи МДГУ ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – формування моделей, моделювання, аналіз сучасних тенденцій та умов, які забезпечують сталий розвиток університетської освітньої системи в Україні.

Основні ознаки та проблеми розвитку університетської освіти

У статті висвітлені основні ознаки та принципи організаційно-педагогічного розвитку університетської освіти з метою випереджаючої підготовки людини до гідного життя у невизначених умовах як підгрунтя неперервної освіти.

The main sings and principles of organizational & pedagogic development of university education are highlighted in the article with the aim of upcoming preparation of a person to uncertain conditions as a background of lifelong studying.

За означенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, “під освітою розуміється процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, при якому вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання” [1, с. 241-242]. Але складність процесу і результату зумовлює виділення окремих підпроцесів, складових, які взаємодіють та доповнюють одна одну, діють у синергетичній єдності й утворюють цілісну освітню систему.

Вступивши у XXI століття, необхідно пам’ятати, що у більшості країн світу існує надлишок кадрів з дипломами і недостатність фахівців, здатних на високому професійному рівні вирішувати складні сучасні завдання. Отже, потрібні зміни вищої освіти, і зокрема університетської, як зсередини, так і ззовні, оскільки вимоги до підготовки фахівців формулюються поза системою освіти. Вони виходять із загальних, економічних і суспільних цілей.

Університетська освіта займає провідне місце в системі неперервної освіти. Вона зв'язана з економікою та наукою, технологією та культурою суспільства, і тому її розвиток є важливою складовою стратегії національного розвитку як країни, так і цивілізації.

Уміння передбачати розвиток університетської системи освіти – одна з найважливіших умов успішності її функціонування. Отже, вимоги до фахівців, зміст і процес їх підготовки повинні носити випереджаючий характер у порівнянні з існуючою практикою.

Головна мета проектування випереджальних кваліфікаційних вимог до фахівця полягає у забезпеченні відповідності між змінами особистісних та суспільних потреб, у соціальному розвитку і перспективами зміни науки, техніки, економіки, культури, в економічному зростанні, разом з відображенням їх у цілях і змісті підготовки.

В останні десятиліття XX століття спостері-

гається криза системи освіти і її організаційних структур. Криза є результатом недооцінювання ролі освіти, значення її в гуманістично орієнтованому соціальному прогресі. У більшості західних країн криза виявляється як неадекватність рівня, характеру, спрямованості освіти постіндустріальному характеру цивілізаційного розвитку [6].

На думку Ф.Г. Кумбса, "сутність кризи можна охарактеризувати словами "зміна", "пристосування" і "розрив" [4; 7]. Вчений відмічає, що, починаючи з 1945 року, спостерігається величезний стрибок у розвитку і зміні соціальних умов. Це викликано "революцією" у науці і техніці, в економіці і політиці, у демографії. Однак науково-технічна революція, прискоривши соціальні процеси, не змогла втягнути в процес змін систему освіти. У результаті відбувся розрив, поглибилась нерівномірність між вимогами суспільства і можливостями освіти, між економічним зростанням та соціальним розвитком.

Наведемо основні ознаки, що є підтвердженням високого рівня кризового стану системи освіти:

- Для визначення гуманітарного стану і можливостей соціально-економічного розвитку країн із середини 80-х використовується інтегративний показник – індекс розвитку людини, що враховує не тільки рівень освіти, але й очікувану тривалість життя і реальний валовий внутрішній продукт на душу населення. За десятиріччя Україна опустилася з 45-ї на 80-ту позицію серед 173 країн за шкалою людського розвитку [8, с. 26].
- Національній безпеці України безпосередньо загрожує фінансова політика у відношенні до соціальної сфери взагалі й особливо до університетської освіти.

Важливість освіти в економіці країни особливо підкреслена в теорії людського капіталу Т.В. Шульца, Нобелівського лауреата 1980 року, відповідно до якої ресурси, що витрачені на освіту, є вкладенням у людський капітал [16; 18]. Вчений довів, що долар, вкладений в освіту, дає за 50 років прибутку в три рази більше, ніж долар, вкладений безпосередньо в економіку [17]. Підкреслимо, що у США витрати на освіту й армію зрівнянні. А підвищення освітнього рівня працівників забезпечує в США, Німеччині, Японії до 40-60% приросту національного доходу.

Постіндустріальний етап цивілізаційного розвитку викликає необхідність не простого підвищення рівня освіти, а формування іншого типу інтелекту, мислення, ставлення до швидкозмінних технічних, соціальних та інформаційних досягнень. Отже, перспективи пов'язані з формуванням нового рівня світогляду [5, с. 5].

Одну з концепцій кризи освіти можна визначити як технократичну (пом'якшений варіант – сцієнтистсько-технократичну), що для подолання розриву пропонує сфокусувати зміст і методи на формуванні раціональних умінь оперувати інформацією, володіти комп'ютерними технологіями, мислити професіонально-прагматично. Основною цінністю технократичної концепції подолання кризи є орієнтація на професіоналізм і організацію навчання у взаємозв'язку з вимогами ринку і соціального замовлення сучасного суспільства.

Другу концепцію вчені визначають як гуманітарну, що вбачає джерела і зміст кризи в дегуманізації освіти, перетворенні її в інструментальну категорію індустріальних і ринкових відносин. Один з видатних гуманістів XX ст. Е. Фромм головний зміст глибокої та необхідної реформи бачить саме у гуманізації освіти [11].

У доповіді ЮНЕСКО, яка підготовлена експертами під керівництвом Е. Фора, "Учитися, щоб бути. Світ освіти сьогодні і завтра" [15] визначено, що людина може реалізуватися винятково завдяки процесу одержання протягом усього свого життя нового досвіду й актуалізації вже наявного. Тільки при такому розумінні, що явно виходить за рамки інституціонально визнаних видів освітньої діяльності, освіта може забезпечити виконання важливих соціальних і культурологічних функцій. Експертами визначені основні принципи проведення освітніх реформ – **демократизм, гнучкість, наступність**.

Особливо відмітимо доповідь Римського клуба, підготовлену у 1979 р. Д. Боткіним, М. Ельмандирою, М. Малитцем, "Немає меж навчанню. Об'єднуючи людей" [12]. Був проголошений **принцип випереджаючої підготовки** людини до невизначених умов, з якого випливає і уявлення про неперервну освіту, що покликана забезпечити умови багаторазового повернення людини в освітню систему. Повернення тоді, коли людина зіштовхується з новими проблемами. Підкріплено уявлення про навчання крізь життя і для життя, у рамках якого роль навчального закладу усе помітніше стає сервісною. Заклади усе більше покликані обслуговувати і задовольняти різноманітні освітні запити. Тобто поряд із проведенням традиційного й основного навчального процесу, що забезпечує базу для адаптації в соціокультурній практиці, потрібні консультаційні і супровідні послуги.

В умовах швидко мінливого змісту знань, постійного його збільшення зі зростаючими темпами у всіх країнах спостерігається **реформування системи вищої освіти за основними принципами: неперервність; диверсифікація чи багаторівневість; фундаментальність; інтегрованість; гуманітаризація; демократизація; гуманізація; інтеграція з наукою і виробництвом; комп'ютеризація.**

Сьогодні фахівець – це людина із широкими загальними і спеціальними знаннями, яка здатна швидко реагувати на зміни у техніці і науці, що відповідають вимогам нових технологій і які неминуче будуть упроваджуватися. Фахівцю сьогодні потрібні базові знання, проблемне, аналітичне мислення, соціально-психологічна компетентність, інтелектуальна культура та властиві морально-духовні цінності.

Принцип неперервності відноситься до найважливіших методологічних принципів пізнання, що забезпечують **цілісність, системність, послідовність** сприйняття буття і формування стійких знань, навичок та умінь.

У концепції "неперервної освіти" П. Ленграндом втілена гуманістична ідея, що ставить у фокус всіх освітніх процесів людину, якій варто створити умови для повного розвитку здібностей протягом усього життя. Неперервна освіта означає процес навчання крізь усе життя, у якому важливу роль грає інтеграція як індивідуальних, так і соціальних аспектів людської особистості та її діяльності.

Поштовхом для створення концепції неперервної освіти суспільства знань є глобальна концепція "єдності світу" ("global vision"), відповідно до якої всі компоненти людської цивілізації взаємозалежні і взаємозумовлені. При цьому людина є головною цінністю всіх процесів, що відбуваються у світі.

Р. Даве визначає 25 характерних ознак як підсумок проведеного ним фундаментального наукового дослідження проблеми неперервної освіти [13; 14]:

1) охоплення людини освітою продовж усього життя;

2) розуміння освітньої системи як цілісної, що включає дошкільне, основне, послідовне, повторне, рівнобіжне навчання та виховання і яка поєднує та інтегрує всі рівні й форми;

3) включення в систему освіти, крім навчальних закладів і центрів дошкільної підготовки, формальних, неформальних і позаінституційних форм проведення освіти;

4) горизонтальна інтеграція: будинок – сусіди – місцева соціальна сфера – суспільство – світ праці – засоби масової інформації – рекреаційні, культурні, релігійні організації та інше; між досліджуваними предметами; між різними аспектами розвитку людини, такими як фізичним, моральним та інтелектуальним, і на окремих етапах життя;

5) вертикальна інтеграція: між окремими етапами освіти (дошкільною, шкільною, післяшкільною), між різними рівнями і предметами усередині окремих етапів; між різними соціальними ролями, що реалізовані людиною на окремих етапах життєвого шляху: між різними якостями розвитку людини – якостями тимчасового характеру, такими як фізичний, моральний, інтелектуальний розвиток та інше;

6) універсальність і демократичність освіти;

7) створення альтернативних структур її одержання;

8) поєднання загальної і професійної освіти;

9) акцент на самоосвіту, самовиховання, самооцінку;

10) акцент на самоврядування;

11) індивідуалізація навчання;

12) навчання в умовах різних поколінь у родині, суспільстві;

13) розширення кругозору;

14) полідисциплінарність знань, їхньої якості;

15) гнучкість і розмаїтість змісту, засобів навчання;

16) здатність до асиміляції нових досягнень науки;

17) удосконалювання умінь учитися;

18) стимулювання мотивації до навчання;

19) створення відповідних умов для навчання;

20) реалізація творчого й інноваційного підходів;

21) полегшення зміни соціальних ролей у різні періоди життя;

22) пізнання і розвиток власної системи цінностей;

23) підтримка і поліпшення якості індивідуального і колективного життя шляхом особистого, соціального і професійного розвитку;

24) розвиток, що виховує і навчає суспільство: учитися для того, щоб "бути" і "ставати" кимсь;

25) системність принципів освітнього процесу.

Наведені ознаки-принципи покладені в основу реформування національних систем освіти у багатьох країнах світу: США, Японії, Німеччині, Великобританії, Канаді, країнах "третього світу" і Східної Європи, включаючи СНД.

Ефективність університетської системи освіти суттєво залежить від моделювання запитів споживача, оскільки інформація, що недостатньо зв'язана з загальнокультурним і професійним ростом особистості, виявляється малозначимою та малопродуктивною. Основним принципом організації неперервної освіти має бути **принцип єдності врахування інтересів** сьогоднішньої практики, перспектив розвитку й удосконалення діяльності людини.

Система неперервної освіти є найважливішим соціальним фактором підготовки особистості до творчої самореалізації протягом усього життя. Рішення проблеми формування у фахівця творчого ставлення до своєї справи здійснюється через сполучення самоосвіти з наданням можливості в будь-який момент скористатися допомогою висококваліфікованих викладачів і фахівців. Це зумовлює зміну моделі освіти в цілому. Відбувається перехід від монофункціональної

моделі, що орієнтована на підготовку фахівця у конкретній галузі, до поліфункціональної моделі, в основі якої – вільний розвиток особистості кожного, формування здатності до саморозвитку.

Принцип диверсифікації передбачає багаторівневу структуру, переважно орієнтовану на ступеневу англо-американську модель університетської освіти. Розвиток університетської освіти визнається пріоритетним, а більшість технічних, педагогічних, медичних та інших закладів перетворюється в університети. При цьому виявляється низка протиріч, в основі яких лежить **принципова розбіжність традиційної радянської моделі** вищої освіти. Для неї переважно **характерні ознаки:** масовість, репродуктивність, слабка орієнтація на самоосвіту, орієнтація на середнього студента, авторитарність викладання, фіксовані рамки, що визначають терміни, спеціалізацію, форми і зміст навчання, відсутність диференціації, однаковість освітніх структур.

Для загальноприйнятої в країнах Заходу **моделі вищої освіти** характерні зовсім інші **відмінні ознаки:** висока селективність при переході з нижчого ступеня на вищий і велика варіативність при виборі спеціалізації; гнучка спеціалізація і наявність різних дипломів, організаційна обґрунтованість рівнів, різноманіття різних форм навчання. Нині спостерігається тенденція створення нових типів вищих навчальних закладів неуніверситетського типу: дворічні технологічні інститути у Франції, вищі професійні школи в Німеччині, общинні і технічні коледжі в США, різні типи коледжів у Великобританії та інші. Це мобільні та динамічні вищі навчальні заклади, що орієнтовані на пріоритетне забезпечення регіонів фахівцями. В Україні також виникають навчальні комплекси і структури нового типу.

Основними перевагами багаторівневої структури вищої освіти є наступні:

- реалізація нової парадигми освіти, що полягає у фундаментальності, цілісності і спрямованості на особистість;
- значна диверсифікованість і реагування на кон'юнктуру ринку інтелектуальної праці;
- підвищення освіченості випускників, спрямованих до “освіти крізь усе життя” на відміну від “освіти на все життя”;
- свобода вибору “траєкторії навчання” і відсутність тупикової освітньої ситуації;
- можливість ефективної інтеграції із середніми загальноосвітніми і середніми спеціальними навчальними закладами;
- стимулювання значної диференціації середньої освіти;
- широкі можливості для післядипломної освіти;
- можливість інтеграції у світову освітню систему.

Отже, інтеграція по напрямах багаторівневої вищої і по спеціальностях професійної освіти у єдиній структурі є важливою стратегією становлення і розвитку університетської системи освіти України.

Пріоритетні задачі в області диверсифікації освіти:

- пошук нових, найбільш гнучких і економічних, організаційних форм освіти, що відбивають наявні потреби суспільства і можливості існуючої системи освіти;
- взаємодія окремих компонентів освітньої системи;
- контроль відповідності системи і якості освіти цілям і потребам суспільства;
- наповнення змістом діючих освітніх інституцій, удосконалення механізмів забезпечення саморозвитку системи освіти, визначення оптимального співвідношення між освітніми компонентами;
- відпрацювання шляхів інтеграції у світову освітню систему;
- виявлення конкретних механізмів задоволення освітніх потреб;
- економічне і юридичне забезпечення системи освіти.

Принцип фундаменталізації покладено в основу багаторівневої системи освіти і означає різнобічну гуманітарну і природничо-наукову освіту на основі оволодіння фундаментальними знаннями – “освіта вшир”. Розповсюджена точка зору, що фундаментальність освіти припускає, по-перше, виділення визначеного кола питань по основних областях знань даного напряму науки і загальноосвітніх дисциплін, без яких немислима інтелігентна людина; по-друге, вивчення складного кола питань з повним обґрунтуванням, необхідними посиланнями, без логічних пробілів; по-третє, процес нелінійної взаємодії людини з інтелектуальним середовищем. А Н.Ф. Тализіна підкреслює, що фундаментальність освіти – генеральний шлях підготовки фахівця, що задовольняє вимогам науково-технічної революції [9; 10].

Пріоритетом системи освіти, що задовольняє принцип фундаменталізації, є надання не прагматичного, вузькоспеціалізованого знання, а методологічно важливого, довготривалого й інваріантного знання, що передує цілісному сприйняттю наукової картини навколишнього світу, інтелектуальному розвитку особистості і її адаптації у швидкозмінних соціально-економічних і технологічних умовах. В той же час принцип фундаменталізації освіти тісно пов'язаний із принципами професіоналізації та варіативності. Так, **принцип варіативності** змісту полягає в можливості своєчасного й оперативного введення у навчальний матеріал нових актуальних відомостей, пов'язаних зі змінами,

що відбулися за визначений проміжок часу, у науці, техніко-технологічних концепціях і соціально-економічних відносинах; в адаптації змісту до визначеного контингенту студентів, тобто адаптації до особистості; у можливості побудови навчального процесу з орієнтацією на більш високий ступінь професійної освіти.

Принцип інтегрованості компонентів організаційно-педагогічної матричної структури, взаємозв'язків: між досліджуваними об'єктами та предметами; між фізичним, моральним та інтелектуальним аспектами розвитку людини на кожному з етапів життя; між дисциплінами; між окремими етапами освіти; між рівнями й елементами усередині окремих етапів; між соціальними ролями, що реалізовані людиною на окремих етапах життєвого шляху; між різними якостями розвитку людини – якостями фізичного, морального та інтелектуального розвитку.

Принцип гуманітаризації зумовлює "переорієнтацію освіти з предметно-змістового принципу навчання наук на вивчення цілісної картини світу й насам-перед – світу культури, світу людини, на формування в молоді гуманітарного й системного мислення; систему заходів, спрямованих на пріоритетний розвиток загальнокультурних компонентів у змісті, формах і методах навчання й таким чином на формування особистісної зрілості учнів, розвиток їхніх творчих здібностей. Гуманітаризація освіти спрямована на подолання утилітарно-економічного, технократичного підходу до освіти як системи підготовки кадрів і робочої сили з його нехтуванням людиною і духовними цінностями" [1, с. 77].

Принцип демократизації, як визначає С.У. Гончаренко, "передбачає децентралізацію, регіоналізацію в управлінні освітою, автономізацію навчально-виховних закладів у вирішенні основних питань діяльності, поширення альтернативних (приватних) навчально-виховних закладів, перехід до державно-громадської системи управління освітою (участь батьків, громадськості, церкви), співробітництво учитель-учень, викладач-студент у навчально-виховному процесі" [1, с. 85].

Принцип гуманізації як "центральна складова нового педагогічного мислення, яка передбачає перегляд, переоцінку всіх компонентів педагогічного процесу у світлі людинотворної функції" [1, с. 76], ціннісна переорієнтація людського мислення і дії з предметно-речових компонентів на суб'єктно-гуманістичні виступає дієвим механізмом переходу від технократичної предметоцентристської до гомоцентристської парадигми.

У педагогічній науці розвивалися різні гуманістичні теорії (Дж. Дьюї (1859-1952) [1, с. 107], А.Г. Маслоу (1908-1970) [1, с. 201], К. Роджерс, К.Д. Ушинський (1823-1871) [1, с. 342] та інші), що вважають своїм предметом особистість, яка завжди прагне до самоактуалізації, саморозвитку та самовдосконалення. Великий американський філософ і педагог Дж. Дьюї писав про зміну, яка починається у справі освіти та полягає у переміщенні центру ваги. Це – зміна, революція, подібна тій, котру зробив великий Коперник, коли астрономічний центр був переміщений із землі на сонце. Дитина стає сонцем, навколо якого обертаються засоби освіти, вона – центр, навколо якого вони організуються [2]. Те ж відноситься і до дорослої людини.

Останнім часом наростає орієнтація на самоцінність людської особистості як мети, а не засобу суспільного розвитку, як джерела інновацій у житті, науці та культурі на виробництві. Особлива значимість гуманізації технічної освіти пояснюється тим, що інженерна діяльність спрямована на досягнення технічного прогресу, технологій. При цьому розвиток людини залишається ніби осторонь.

Принцип інтеграції освіти з наукою і виробництвом зумовлює високу продуктивність: опанування теорії, оскільки краще викладає науку той, хто її створює; здобуття практичних навичок і вмінь, оскільки краще передає практичні навички той, хто має кращі практики у повсякденній діяльності, у тому числі на виробництві.

Принцип комп'ютеризації зумовлює "застосування комп'ютера як засобу навчання" та "включає технічне, програмне та навчальне забезпечення" [1, с. 173] і стає невід'ємною складовою університетської системи освіти. Виступає ефективним інструментом організації інноваційних форм навчального процесу, збереження та пошуку, переробки та передачі інформації, даних та знань, засобом здобуття нового знання шляхом утворення моделей та моделюванням як процесів, так і університетської системи освіти. Є підгрунтям синергетичного об'єднання, формою існування ще не відкритого знання, педагогічного трансферу знання на полідисциплінарній основі.

Основні принципи, за якими здійснюється управління вищим навчальним закладом за Законом України "Про вищу освіту", визначені у статті 29 "Принципи управління вищим навчальним закладом" [3]:

- принцип автономії та самоврядування;
- розмежування прав, повноважень та відповідальності власника (власників), органів управління вищою освітою, керівництва вищого навчального закладу та його структурних підрозділів;
- поєднання колегіальних та єдиноначальних засад;
- незалежності від політичних партій, громадських та релігійних організацій.

Автономія та самоврядування вищого навча-

льного закладу реалізуються відповідно до законодавства і передбачають право:

- самостійно визначати форми навчання, форми та види організації навчального процесу;
- приймати на роботу педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників;
- надавати додаткові освітні послуги;
- самостійно розробляти та запроваджувати власні програми наукової і науково-виробничої діяльності;
- створювати у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, інститути, коледжі, технікуми, факультети, відділення, філії, навчальні, методичні, наукові, науково-дослідні центри та лабораторії, конструкторські та конструкторсько-технологічні бюро, територіально відокремлені та інші структурні підрозділи;
- здійснювати видавничу діяльність, розвивати власну поліграфічну базу;
- на підставі відповідних угод провадити спільну діяльність з іншими вищими навчальними закладами, підприємствами, установами та організаціями;
- брати участь у роботі міжнародних організацій;
- запроваджувати власну символіку та атрибутику;
- звертатися з ініціативою до органів управління вищою освітою про внесення змін до чинних або розроблення нових нормативно-правових актів у галузі вищої освіти, а також брати участь у роботі над проектами щодо їх удосконалення;
- користуватися земельними ділянками в порядку, встановленому Земельним кодексом України.

Таким чином, у швидкозмінних умовах розвитку цивілізації у розвитку університетської системи освіти спостерігається всезростаюче зміщення центру ваги до орієнтації на самоцінність людської особистості як мети, а не засобу соціального та економічного розвитку. Розвиток людської особистості виступає своєрідним фокусом, “п’ятим элементом”, точкою відліку у балансі між соціальним та економічним розвитком у єдиній структурі сталого розвитку цивілізації і є важливою стратегією становлення і розвитку університетської системи освіти в Україні.

Сталий розвиток університетської освіти базується на неухильному сповіданні та слідуванні за цілісною системою основних принципів, які пов’язані між собою і мають синергетичний ефект у визначенні паритету та дотриманні балансу інтересів, цінностей між, з одного боку, Європейським вибором – стабільністю та культурою миру та, з другого боку, Американським вибором – продуктивністю та ефективністю.

Література

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Д’юї Джон. Досвід і освіта / Перекл. з англійської Марії Василечко. – Львів: Кальварія, 2003. – 84 с.
3. Закон України “Про вищу освіту” (2984-111). – Київ: АТ „Книга”, 2002. – 67 с.
4. Кумбс Ф.Г. Кризис образования в современном мире: Системный анализ / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1970 – 260 с.
5. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти: Навчальний посібник. – К.: Центр “Магістр-S” творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.
6. International Commission on education for the twenty-first century. Report of the Commission. Preliminary synthesis. UNESKO. Paris. October. 1995, p. 4.
7. Coombs P.H. The World education crisis. A systems analysis. Paris. 1968; Coombs P.H. The World crisis in education: the view from the eighties. – New York, 1985.
8. Сила Децентралізації. Україна: звіт з людського розвитку 2003 // Програма Розвитку Організації Об’єднаних Націй. – К.: Вид-во “Бліц-Принт”, 2003. – 136 с.
9. Талызина Н.Ф. Теоретические основы разработки модели специалиста. – М.: Знание, 1986. – 110 с.
10. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знания. – М.: Высшая школа, 1984. – 119 с.
11. Фромм Е. Революція надії // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. Віталій Лях. – Київ: Либідь, 1996. – С. 135-192.
12. Botkin J., Elmandira M., Malitza M. No limits to learning. Bridging the human gap, 1979.
13. Dave R.H. Foundations of lifelong education. – Oxford: Published for the UNESCO Institute for Education by Pergamon Press, 1976. – 382 p.
14. Dave R.H. Lifelong Education and School Curriculum. – Hamburg: UNESCO Institute for Education, 1973.
15. Faure E. Learning to be. The world of Education today and tomorrow, 1972.
16. Schultz T. Investment in Human Capital. – Chicago, 1971. – C. 53-54.
17. Schultz T.W. Investment in Human Capital // The American Economic Review 51, no. 1 (March 1961), 1-17.
18. Schultz Theodore W. Investment in Human Capital: The Role of Education and of Research. – New York: Free Press, 1971.